

Първа глава

ПСИХОЛОГИЧНИ ФАКТОРИ ЗА НАСИЛСТВЕНИТЕ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ

Повечето психологични теории за криминалното поведение се фокусират върху изследване на индивидуалните особености на личността и детерминиращите фактори за тяхното формиране и поведенческа изява. Според резултати от проведени изследвания „невротизмът“, като черта на личността, е свързан с криминалното поведение. Хората с високо равнище на „невротизъм“ са склонни към тревожност, която често става устойчива вътрешна причина за такъв тип поведение. Констатирана е и значима връзка между „психотизъм“ и криминална активност (*Фернхем, Хейвен, 2001*). Високи стойности по тази скала са присъщи на хора, които са склонни да бъдат агресивни, недисциплинирани, жестоки, невнимателни към потребностите и чувствата на другите, с липсващо чувство за вина. Те поемат необмислени рискове и се нуждаят от странни и необичайни преживявания.

Хората с високи стойности по скала „психотизъм“ също така са импулсивни, емоционално хладни и избягват сътрудничество с другите. Връзката между „психотизъм“ и криминално поведение може да се приеме като универсален признак за диагностика на потенциални извършители на престъпления. Така психотизмът, в съчетание с невротични тенденции, определя обща диспозиция на личността към поведение, отклоняващо се от социалните норми и законите.

Установено е, че съчетанието на психопатна структура на характера с ниско равнище на интелигентност често е предпоставка за извършване на насилствени престъпления. Нискоинтелигентните психопати срещат сериозни затруднения в социализацията

си и нямат когнитивни възможности за адекватна ориентация в отношения и ситуации с по-висока степен на неопределеност. Занижените им адаптационни възможности и слаб самоконтрол обуславят обичайния за тях поведенчески модел, включващ първосигнално отреагиране и ярка демонстрация на ситуативна афективност. Трябва да се отбележи, че се наблюдава следната зависимост – интелигентност под средното ниво способства увеличаване честотата на криминални прояви, докато успеха в училище не оказва толкова значимо влияние върху криминалната активност на подрастващите (*Блэкборн, 2004*).

До крайно насилие са склонни да прибегват хора, при които се забелязват неустойчиви междуличностни отношения, емоционална нестабилност, гневливост и импулсивност. Тези признаци в поведението се проявяват още в периода на съзряване на личността и продължават да доминират поведението на човек през целия му живот. Така стават устойчиви индивидуални характеристики, които не само се откриват в почти всички сфери на социална активност, но се очертават като трайни особености на личностното функциониране.

На практика тези особености най-ярко се забелязват в поведението на хора с известна патология на характера. Най-общо тяхното поведение се характеризира с липса на дългосрочно планиране и перспектива, хронични противообществени прояви, ниска възбудимост на нервната система, трудности в самоконтрола и концентрацията, двигателна активност и агресивност от ранно детство. При тях е увредена основата на личностната идентичност, която дава устойчиво чувство за лична ценност, увереност в себе си и позитивна самооценка. В психологичен план криминалните прояви при тези хора произтичат от непреработените ранни травматични преживявания, ирационални страхове, занижен самоконтрол, липса на емпатия в отношенията и неподходящи стратегии за адаптация и себеутвърждаване.

В литературата по въпроса за факторите, обуславящи криминалното поведение, се поставят три важни акцента – ***преживяното насилие в детството, агресивните нагласи и психопатният характер.***

1.1. Насилие в детството

Изследователите на причините за престъпността са единни в мнението си, че всяко престъпление се извършва вследствие на определен конфликт. Самото престъпление се интерпретира като опит за разрешаване на този конфликт. В психологията конфликтите най-общо се определят като междуличностни и вътрешноличностни. Проявите на насилие по принцип могат да се разглеждат като несъзнателно изнасяне навън на вътрешните конфликти на индивида. В повечето случаи тези вътрешни конфликти са следствие от непреработени психотравмени преживявания, генерирани в детството на извършителите.

Малтретираните деца трупат огромен гняв и разочарование към себе си, родителите си и света като цяло. Те формират базово недоверие, което силно затруднява процеса на социализация и формирането на балансирана самооценка. Децата са склонни да се чувстват виновни дори когато са наказвани безпричинно или са унижавани от родителите си. Като възрастни те продължават да изпитват огромно чувство за вина и дълбоки съмнения в личната си адекватност.

Непреработените травми сериозно затрудняват изграждането на положителен и вътрешно интегриран „Аз“-образ, което води до трайна липса на самоуважение и увереност в себе си. Тези негативни нагласи към себе си предпоставят неустойчивост на реакциите към по-остри ситуативни стимули и влияния. Поведението на децата, преживели насилие, се колебае между бягство и борба спрямо стресорите на средата. Предпоставките за този стил на реагиране се запазват и в зряла възраст, тъй като трайните преживявания на пренебрегване, насилие и тормоз в детството трудно се рационализират.

Характерни родителски поведения, ощетяващи детското развитие, са прекалена строгост и насилие от страна на бащата и плахи опити от страна на майката да защити детето. Насилието върху детето от единия или от двамата родители води до формиране от най-ранна възраст на представа за света като враждебен и жесток. При това семейните модели на поведение се усвояват

безкритично от детето и започват да се възприемат от него като единствено възможния начин за социална адаптация. На тази основа може да се формират нагласи и склонност към престъпно поведение или човек да се окаже трудно приспособим към обществото (*Величков, 2006*).

Проучването на случаи на насилие над деца показва, че те обикновено стават жертви на своите родители, близки или познати на семейството. Практиката на криминалната психология разкрива причинно-следствени връзки между травматичните семейни отношения в детството и проявите на асоциални и агресивни поведенчески модели за решаване на междуличностни конфликти в зряла възраст. Когато се разглежда тормозът в семейството като фактор за прояви на насилие в поведението, трябва да се подчертае, че травматичните преживявания на детето не го превръщат автоматично в потенциален насилник, но от друга страна, такава зависимост се констатира при почти всички извършители на тежки престъпления срещу личността.

От терапевтичната си практика *С. Форуърд и Кр. Бък (2002)* са извели пет типа травматични семейни модели, които нарушават по един или друг начин нормалното личностно формиране на детето. Това са моделите на *неадекватните родители, властните родители, алкохолиците, словесните насилници, физическите и сексуалните насилници*.

Неадекватните родители: Те са насочени изцяло към себе си и собствените си проблеми и не се интересуват от желанията и надеждите на детето. Те бягат от ролята на възрастни и прехвърлят отговорностите и задълженията си върху собственото си дете. Става така, че вместо да се чувства спокойно и защитено, детето трябва да се грижи за родителите. То е поставено в неразрешима ситуация, тъй като все още няма ресурса да функционира като възрастен, а изискванията към него са като към възрастен. Така детето остава в омагьосан кръг – от една страна интуитивно усеща, че родителите постъпват несправедливо към него, а от друга страна – не иска да изгуби тяхното одобрение и любов, ако не изпълнява изискванията им.

При тези деца липсват нормалните за детството чувства на

защитеност, сигурност и привилегированост. При тях отношенията с родителите са обърнати – те се грижат за родителите си, вместо родителите за тях. Често тази парадоксална връзка продължава и в зрелите години на тези деца. Така при тях се формира склонност да рационализират личните си емоционални загуби, като намират различни начини да оневиняват родителите си и да омаловажават резултата от безотговорното им отношение спрямо тях. Чувството за безпомощност и неадекватност става траен фон на настроението им, защото на практика не успяват да се справят с непосилните за крехката им възраст задачи и започват да изпитват вина и страх от загуба на родителското внимание и обич.

Същевременно тези деца не могат да разберат ясно каква е причината за неуспеха им, което води до самосъжаление и генерализирана неудовлетвореност от себе си. Неискрените и дистантни отношения с родителите и невъзможността да отговорят на техните изисквания водят до натрупване на скрита агресивност, раздразнение и омраза, които могат да ескалират както в автодеструктивност, така и в насилствени актове към хора, които ситуативно са актуализирали психотравмените преживявания от детството.

При неадекватните родители насилието над собствените им деца е непряко, прикрито и перфидно. Заучената им безпомощност унищожава възможността детето спокойно да се социализира, като следва адекватни модели за подражание и адаптация към света на възрастните. Децата на неадекватните родители са лишени от детство и не се чувстват равностойни в отношенията си с връстниците. Като възрастни, те са склонни да компенсират емоционалните си неблагоприятия в миналото с прояви на изострена чувствителност, мнителност и форми на скрита и явна агресия към всяко поведение, което субективно оценяват като подценяване, незачитане и унижаване на достойнството им.

Властните родители: Този тип родители се опитват да контролират живота на децата си изцяло и за колкото се може по-продължителен период от време. Използват предимно ма-

нипулативни техники, чрез които провокират чувство на вина, зависимост, покорство и несамостоятелност.

Така децата се формират като недостатъчно зрели и силно тревожни индивиди, с нестабилен „Аз“-образ, доминиран от преживявания на обща безпомощност и неадекватност. При тях е нарушен нормалният процес на еманципация от родителите, което предопределя проблемна „Его“-идентичност, колебания в самооценката и недостатъчна зрелост в поведението. Като възрастни могат лесно да бъдат доминирани и контролирани от властни и авторитетни фигури, към които правят лесен пренос поради изградената в детството склонност към подчинение, зависимост и външен контрол. Отношенията им с родителите са неискрени и амбивалетни, прикриващи дълбоката им лична неудовлетвореност от несъстоялата се еманципация, за което приписват вина на родителите си и същевременно никога не им се противопоставят или упрекват за това.

Децата на властните родители трупат скрита агресивност, която в повечето случаи проявяват пасивно като натякване, мърморене, клюкарстване, излишна педантичност и други форми на пасивна агресивност. Чувството за лична несъстоятелност ги кара да преживяват болезнено успехите на другите и да формират нагласи на завист и озлобеност към тях. Субективното възприемане на ежедневието им като поредица от действителни или въображаеми неуспехи води до емоционална нестабилност, негодувание, ревност и конкурентност към почти всичко, което са постигнали другите.

Тези хора са склонни да съставят дългосрочни планове за отмъщение, които обикновено реализират скрито и анонимно поради ниското си самочувствие и страх от евентуалните последици. Нарушеното им чувство за идентичност лесно може да мотивира присъединяването им към престъпни групи, с които бързо се идентифицират и стават безкритични изпълнители на желанията на лидера на групата. По този начин те до известна степен успяват да притъпят чувството за безпомощност и безсилие, което неизбежно формират още в детството си. Децата на властните родители изпитват страх и същевременно неосъзната

враждебност към тях. Тази враждебност понякога се проявява като „пренесена агресия“ срещу по-слаби хора или хора в неравностойно социално положение.

Родители алкохолици: Този тип родители нанасят сериозни емоционални травми на децата си. За родители, които са заети със системно саморазрушаване чрез алкохол, грижите за децата им са бреме и обикновено не им обръщат никакво внимание. Тези деца свикват да бъдат необичани, подценявани и negliжирани. Това ги прави неуверени, плахи и дистантни, с песимистичен фон на настроението. Често са обект на физическа саморазправа и подигравки, което ги кара от ранна възраст да търсят начини за умилостивяване и успокояване на алкохолизиращия родител. Така те формират нагласи на плахост и неувереност в отношенията, съчетани с потискан гняв и враждебност.

Децата на алкохолиците формират висока поносимост към неприемливото поведение на родителите си, което ги кара да трупат непреработени чувства на гняв и озлобление към тяхната неадекватност и собствената си безпомощност. Проявяват подозрителност и недоверчивост във взаимоотношенията и изпитват свръхразвито чувство за отговорност, като компенсация на безотговорността на родителите им. Като възрастни често стават жертви на властни партньори, които също са склонни да злоупотребяват с алкохол, защото в детството са формирали висок толеранс към неприемливи модели на поведение. Това обстоятелство ги прави потенциални жертви на системен тормоз, който в определена ситуация може да превърне самите тях в насилници.

Родители словесни насилници: Децата на тези родители са подложени на системни обиди и саркастични забележки относно външния им вид, способностите и интелигентността им. Понякога сарказмът на родителите към детето достига крайни форми на дехуманизация. На практика този психически тормоз сломява самочувствието на децата и ги лишава от самоувереност.

По принцип децата вярват на родителите си и затова приемат негативните им оценки и обидните епитети безкритично, като безспорна истина. За да съхранят доверието в родителите си,

тези деца често се самообвиняват и дори развиват нетърпимост към свои личностни и физически черти, посочвани като недостатъци от родителите. Поддържането на този изкривен „Аз“-образ създава трайна ниска самооценка, която определя нагласата да се възприемат като непълноценни или дефектни личности.

Тъй като все още нямат изградени ефективни защитни механизми, тези деца стават свръхкритични и свръхвзискателни към себе си. Липсата на самочувствие и самоуважение се съчетава с генерална неудовлетвореност от себе си. Те не се харесват и наистина са склонни да вярват, че са посредствени, недостойни и ненужни.

Отношенията им с другите са противоречиви, доминирани от страхове, че могат да претърпят провал или да получат упрек или подигравка. Те са свръхчувствителни, плахи и недоверчиви, склонни да прехвърлят опасенията и негативните си очаквания върху другите. В по-зряла възраст при тях е възможно да се появи силна потребност да се конкурират с другите, да им нанесат емоционални или физически травми като компенсация на чувството им за лична неадекватност. Изострената потребност от позитивна валидизация и признание ги кара да преследват успеха на всяка цена. При тях вероятността да се ангажират с прояви на асоциална агресивност е относително висока, поради неустойчивата „Его“-идентичност и ниската самооценка.

Родители физически насилници: Физическото малтретиране от страна на родителите е най-прекият път към формиране на агресивни нагласи и склонност към насилие у детето. Повечето поведенчески модели и убеждения се формират чрез имитация или идентификация с майката или бащата. Така детето на родители насилници от най-ранна възраст възприема насилието като единствен начин за себеутвърждаване, решаване на проблемни ситуации и разговарване от негативни емоции, особено от гнева и раздразнението. Адаптацията в света на връстниците и възрастните е сериозно затруднена поради дефицити в позитивното себевъзприемане, самоконтрола и емпатията.

Хората, преживели насилие в семейството, имат сериозни и перманентни проблеми със самоконтрола, доверието и любовта

в междуличностните отношения. Те проявяват изострено честолюбие, съчетано с повишена тревожност и ниско самоуважение. Този дисбаланс на процеса на самопознание и самооценка често се проявява във възпроизвеждане на познати начини за агресивно реагиране. Агресивният семеен модел на себеутвърждаване се интериоризира безкритично от децата като предпочитан начин за решаване на проблемни ситуации и себедоказване в личностно значими ситуации.

Установено е, че физическото наказание не постига почти никакъв ефект на промяна в нежеланото или неодобряваното от родителя поведение на детето. Физическите наказания имат само временен ефект върху поведението на детето, но предизвикват дългосрочно чувство на гняв и желание за отмъщение. Малтретираното дете трудно намира отдушник на тези негативни емоции дори в по-зряла възраст. Най-често психичните травми от преживяно физическо насилие се проявяват в различни форми на насилие спрямо предмети, животни и хора и генерират криминални прояви от всякакъв вид. Потисканите в детството болка и ярост от преживяното насилие обикновено в зряла възраст се компенсират чрез неадекватни и импулсивни агресивни актове към всеки, който по някакъв начин наруши границите на личното достойнство на тези хора.

Родители сексуални насилници: В тези семейства кръвосмешението е строго пазена тайна и децата в повечето случаи никога не споделят за преживяното насилие. Те изпитват силно чувство на срам, вина и опасения, че могат да разрушат семейството. Така формират у себе си чувство за тотална неадекватност, презрение към себе си и хроничен депресивен фон на настроението. Често като компенсация и защита тези деца започват да си създават фантазен свят, в който се опитват да реанимират разбития си „Аз“-образ и нерядко изграждат фалшива самоличност, с която се представят в отношенията с другите.

Този двойствен вътрешен живот понякога води до агресивни и деструктивни поведения, тъй като такива хора са склонни да приписват вина на партньори или познати за непреработените травматични преживявания. Това е несъзнателен механизъм,

Лазар Колев продължава да твърди, че е невинен за убийството на сестрите

с който те се освобождават от дълго потисканите болка, гняв и генерална неудовлетвореност от живота си. Много често при тях се забелязват крайности в поведението, които граничат със системна автоагресивност, която може да се прояви в различни форми на психични или физически страдания. Така те реализират подсъзнателния стремеж да накажат родителя насилник, като го накарат да се чувства виновен за страданията им. За да се освободят от натрупаните ярост и гняв, те са склонни към всякакви автодеструктивни актове, от безразборен секс до опити за

самоубийство, с които наказват себе си и родителите си.

При възрастните, които са били насилвани сексуално като деца, се забелязват преживявания на безнадеждност, неадекватност, непотребност и срам от себе си. Същевременно могат да проявяват форми на скрита и явна агресия и към други хора, които с поведението си актуализират травматичните им преживявания. Много често жертвите на сексуално насилие в семейството стават също сексуални насилници, като ранните признаци за такъв дезадаптивен модел на развитие са внезапни гневни изблици, бягства от дома, кражби и интерес към порнографията. Преживяното сексуално насилие в детството е важен фактор за формирането на устойчива ниска самооценка, която детерминира различни форми на дезадаптивно поведение в зряла възраст. Тъй като изпитват отвращение към секса, тези хора могат да отвърнат с насилие всеки път, когато някой с поведението си актуализира травмите от детството. За да могат да понесат сра-

ма и болката от преживяното унижение, жертвите на сексуално насилие започват да злоупотребяват с алкохол и наркотици, което често нарушава самоконтрола им и катализира проявите на насилие спрямо другите.

Представените травматични семейни модели показват генезиса на агресивните нагласи към себе си и към другите, както и значението на отношенията между деца и родители за формиране на мотивацията за самоутвърждаване чрез насилие. По същество тя има компенсаторен характер и е израз на непреработени психотравми. Поведенчески прояви, които свидетелстват за преживяно насилие в семейството са понижено самочувствие, изолация от връстниците, влошаване на училищния успех, бягства от дома и от училище, промискуитетно поведение, употреба на алкохол и наркотици, резки промени в настроението и лесна избухливост, демонстративно неподчинение на правилата.

Поведението на майката и бащата са отправните точки за анализ на тенденциите при формирането на личността на детето. Извършителите на насилствени престъпления имат често амбивалентни, а понякога нетипични и противоестествени, отношения със своите майки. При изучаването на семействата на извършители на насилствени престъпления се очертават два типа отношения с майката, които поставят децата в риск: „*тиранична майка*“ – объркана и силно неудовлетворена от живота си, с големи и нереализирани амбиции за обществена изява, неуверена и тревожна, консервативна, изискваща и педантична и „*сексуално разпусната майка*“, която е склонна да демонстрира нередно сексуално поведение пред децата си или има объркана сексуална ориентация.

По отношение на поведението на бащата, в тези случаи става дума за жесток и тираничен баща, който системно унижава достойнството на детето, а нерядко упражнява насилие както върху него, така и върху майката. В такива семейства обикновено майката и бащата не могат да се понасят и са в непрекъснат конфликт. Единствената тема, по която постигат съгласие, е системният тормоз над собственото им дете.

В процеса на формиране на детската индивидуалност влия-

ние оказват и събития с висока степен на личностна значимост и емоционална обогатеност, които водят до драстични житейски промени и дългосрочно генерират травматични преживявания. Такива събития са изоставяне в социален дом, осиновяване, разсиновяване, изпращане в ТВУ, развод на родителите, системна липса на социална подкрепа от страна на възрастни и връстници, присъствие в ситуации с прояви на жестокост към хора или животни, участие или наблюдаване на тежки форми на насилие срещу личността.

Пример за такава ранна травматизираност е детството на *извършителя на тежки престъпления с прякор Кърпата*. Майка му и баща му са криминално проявени. Майката го изоставя още в ранната му възраст, а по-късно е осъдена и умира в затвора. Като дете Кърпата става обект на зловни подигравки, закачки и унижения от страна на връстниците.

По сходен начин протича личностното формиране и на *недофил, който беше изнасилвил и убил момче на десетгодишна възраст в малък град близо до София*. Информацията за неговото индивидуално развитие сочеше, че е израснал в пансион след ранната смърт на майка си; с баща си поддържа формални и повърхностни отношения; подлаган е на тормоз и унижения от учители и съученици; формирал е трайни нагласи на аутсайдер и системен неудачник – трудно се адаптира в средата на връстниците и възрастните; със силно фрустрирана потребност от признание, одобрение и подкрепа.

Типичен пример за негативно семейно и социално влияние е престъпната кариера на рецидивист, извършил сексуално насилие, грабеж и вероятно, замесен в убийство. При работата с него се констатираха характеристики и особености на личността, които имат своя генезис в ранното му развитие и социализация. Израснал е в проблемно семейство, с липсващ баща; поддържал е амбивалентни отношения с хиперпротективната си майка; имал е престъпен модел за подражание в семейството; учил в ТВУ-та, където е бил обект и субект на сексуално, физическо и психическо насилие. Основните щрихи в психологичния му профил разкриват характерови акцентуации от шизоиден тип: